

ลักษณะของบัณฑิตที่พึงประสงค์

The Characteristics of Great Pandit

พระมหาภาณุวัฒน์ แสนคำ*

Phamaha Phanuwat Seankum

บทคัดย่อ

คำว่า “บัณฑิต” มาจากภาษาบาลีว่า “บัณฑิตา” ซึ่งแปลว่า ผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา ซึ่งตรงข้ามกับคำว่า “พาล” (พาลา พาล) ที่แปลว่าคนโง่ หรือคนที่ดำเนินชีวิตด้วยตัณหา โดยทั่วไปแล้ว คุณค่าและความสำคัญของบัณฑิตทางโลกจะถูกวัดด้วยใบปริญญาที่จะนำไปเป็นเครื่องมือสำหรับการ์นต์เพื่อเป็นใบเบิกทางในการแสวงหาอาชีพ และวัตถุประสงค์เพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง ฉะนั้น หากจะกล่าวถึงบัณฑิตหมายถึงผู้ฉลาด คำว่า ฉลาดในบริบททางโลกย่อมหมายถึงความฉลาดในการใช้ความรู้เพื่อเอาตัวรอดโดยการแสวงหาปัจจัยสี่มาเป็นเครื่องมือหล่อเลี้ยงร่างกาย แต่เมื่อก้าวถึง “บัณฑิตในทางธรรม” ย่อมมีนัยที่ลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น เพราะบัณฑิตในบริบทนี้ แม้จะหมายถึง “ความฉลาด” เช่นเดียวกัน แต่เป็นความฉลาดทางปัญญา ที่ไม่ได้หมายถึงการเอาตัวรอดทางกายภาพเท่านั้น หากแต่เป็นการพาตัวเองให้หลุดพ้นจากกับดักของ “โลภธรรม” ที่มีมนุษย์กำลังเผชิญหน้าในทุกขณะของการดำเนินชีวิตและการทำงาน

การศึกษาเรื่อง “ลักษณะของบัณฑิตที่พึงประสงค์” นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและอธิบายถึงลักษณะของบัณฑิตที่ดี บัณฑิตกับการมีจริยธรรม บัณฑิตกับการมีความรู้ บัณฑิตกับการมีความคิด บัณฑิตกับการอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นในสังคม บัณฑิตกับการสื่อสารให้คนอื่นเข้าใจ ความเป็นสังคมชุมชนวิชาการ บัณฑิตกับการสมาคมในสังคมชุมชนวิชาการ รวมถึงยังได้กล่าวถึงการสั่งสอนและอบรมบัณฑิตที่ดีว่าควรทำอย่างไร การคิด พูด อ่าน เขียนของบัณฑิตและการทำตนให้เป็นที่ยอมรับในสังคมชุมชนวิชาการ

คำสำคัญ : บัณฑิต, การศึกษา

Abstract

The term “Pandit” is from Pali word “Pantita”. It means “one who lives with wisdom”. This word is opposite to “Pan” or “Pala” or “Palo” which means “the fool”, one who lives with dullness. In general, value and importance of “Pandit” are evaluated by the degree or the certificate which will guarantee the graduate’s qualification in applying for a job. The wisdom here is the ways people get their four requisites. In the other hands, when we come to describe the word “Pandit” in terms of dhamma, it has got much deeper meaning. This is to say, it means “wisdom” not only in secular aspect but also in religious one. One should not be trapped in passion.

The objective of this research is to study and describe the characteristics of good “Pandit” and other aspects which are related to “Pandit” such as moral, knowledge, idea, communication and academic societies. Moreover, it shows the way “Pandit” should follow, study and be accepted in academic societies.

---

* อาจารย์ สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง

Key words: Pandit, Education.

บทนำ

บัณฑิตที่พึงประสงค์นั้นคือบัณฑิตที่ถึงพร้อมด้วยความรู้ด้านวิชาการควบคู่กับการมีคุณธรรม จริยธรรม เพื่อที่จะสามารถนำความรู้และประสบการณ์ไปประยุกต์ใช้ในการประกอบอาชีพให้ประสบความสำเร็จ รวมทั้งต้องมีคุณธรรมในการทำงานด้วยความซื่อสัตย์ มีความรับผิดชอบ ขยันพากเพียร อดทน หนักเอาเบาสู้ง่าย ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค ซึ่งในปัจจุบันนี้ ปัญหาความเสื่อมโทรมทางคุณธรรมจริยธรรมของสังคมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นปัญหาเกี่ยวกับความซื่อสัตย์สุจริต ปัญหาการขาดความรับผิดชอบและเกียจคร้าน และปัญหาการขาดการประมาณตนและความยับยั้งชั่งใจ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไปในทางที่นำวิตกกังวล และจะเป็นปัญหาอย่างยิ่งต่อการพัฒนาบัณฑิตที่มีลักษณะพึงประสงค์ เพราะบัณฑิตไม่มีต้นแบบที่เป็นตัวอย่างให้ปฏิบัติตาม อนาคตของประเทศขึ้นอยู่กับเยาวชนในวันนี้ หากเยาวชนของชาติมีหัวหลงมกมายในทางที่ไม่ผิด ไม่ว่าจะเป็นอบายมุขหรือสิ่งเสพติดต่างๆ เป็นต้น อนาคตของประเทศก็จะไม่มั่นคง ดังนั้นสถาบันการศึกษาควรที่จะเสริมสร้างให้เยาวชนคิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น มีทักษะในการจัดการ มีคุณธรรมและมีค่านิยมที่ดีงาม รักการแสวงหาความรู้อย่างต่อเนื่อง เห็นประโยชน์แก่ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน เพื่อให้สันติสุขเกิดขึ้นในสังคม

1. ลักษณะของบัณฑิตที่ดี

บัณฑิตที่เป็นที่พึงของสังคมและชุมชนได้เป็นอย่างดี² มีลักษณะดังต่อไปนี้ :

- 1) น่ารัก คือ ไม่หยิ่ง เป็นมิตรกับผู้อื่น
- 2) น่ายกย่อง คือ มีความประพฤติดี
- 3) นำเคารพนับถือ คือ มีการดำเนินชีวิตแบบเคารพกฎเกณฑ์ กติกา มารยาทของสังคม
- 4) รู้จักเจรจา คือ รู้จักพูดให้เกิดประโยชน์และประสานสามัคคีในหมู่คณะ
- 5) อดกลั้นต่อคำล่วงเกินได้ คือ แม้จะมีคนมาพูดร้ายววนกวนให้โมโหก็อดกลั้นได้ไม่มูทะลุ
- 6) สามารถกล่าวคำที่ลึกซึ้งได้ คือ กล่าวคำสุภาพได้และเข้าใจคำสุภาพต่าง ๆ ได้ดี
- 7) ไม่ซัดพาดตนเองและคนอื่นไปในทางเสียหาย คือ เลือกไปสู่ที่ดี ๆ และปลอดภัยทั้งปวง

2. บัณฑิตกับการมีจริยธรรม

กล่าวได้ว่า จริยธรรม (ความประพฤติอันเหมาะสมดีงาม) กับบัณฑิตเป็นของคู่กันหมายความว่า ผู้ใดก็ตามที่เป็นบัณฑิต ผู้นั้นย่อมมีความประพฤติดี และการที่จะเป็นผู้มีความประพฤติดีได้ก็ต้องมีคุณธรรมประจำใจก่อน คุณธรรมประจำใจนั้นได้แก่ กตัญญู และสัจจะ เป็นต้น เพราะคนที่มีความกตัญญู ย่อมจักเป็นคนรู้บุญคุณคนและหาทางตอบแทนพระคุณที่เรียกว่า กตเวทิตาธรรม (ความดีที่เกิดจากการทำตอบแทนพระคุณผู้มีบุญคุณแก่ตนตามสมควร) ส่วนผู้ที่มีสัจจะเขาจะเป็นผู้ทำให้สังคมที่เขาเป็นสมาชิกอาศัยอยู่ และนำเรื่อนรมย์ ด้วยอำนาจของสัจจะของเขา

3. บัณฑิตกับการมีความรู้

ตามปกติวิสัยของบัณฑิตเมื่อมีความรู้แล้ว มักจะนำความรู้ของตนไปทำประโยชน์ทั้งแก่ตนเอง ครอบครัว และบุคคลอื่น ๆ ในสังคมโดยเฉพาะแก่คนที่ด้อยโอกาส เช่น ครูที่อยู่ประจำตามท้องถิ่นทุรกันดาน อีกตัวอย่างหนึ่ง ที่น่าจะยกมากล่าวถึง คือ ผู้กองฝ้ายที่ต้องยอมรับสภาพการเป็นคนที่มีฟ้าผ่าขาดหายไป เพราะทำหน้าที่สำคัญคือการเก็บกู้ระเบิด เมื่อมีคนถามว่า “ก็เลือกได้แล้วทำไมเลือกไปอยู่ที่หน่วยเก็บกู้ระเบิด” ผู้กองฝ้ายตอบว่า “ที่เลือกมาอยู่หน่วยเก็บกู้ระเบิดนี้เพราะไม่มีใครจะมาอยู่ แต่ก็ต้องมีคนมาทำ เขาอธิบายว่า เขาต้องมาทำเพราะต้องมีคนทำ”

² อ. ส. ต. ก. 23/34/33.

4. บัณฑิตกับการมีความคิด

คนที่ได้ชื่อว่าเป็น “บัณฑิต” ต้องมีความคิดที่สร้างสรรค์ ซึ่งเป็นความคิดในเชิงบวกมากกว่าเป็นผู้มีความคิดในเชิงลบ ความคิดในเชิงบวก คือ คิดให้อภัย ไม่คิดจองเวรจองกรรมกับใคร ๆ นอกจากนี้ยังควรเป็นผู้ที่คิดเสียสละ หมายถึง การไม่คิดโลภอยากได้ของคนอื่น รวมทั้งเป็นผู้คิดปล่อยวาง คือ การไม่คิดเก็บเอาปัญหาต่าง ๆ ที่ยังแก้ไขไม่ได้มาเป็นทุกข์จนทำให้ตนเองลำบาก

5. บัณฑิตกับการอยู่ร่วมกับบุคคลอื่นในสังคม

ผู้ที่เป็นบัณฑิตนั้นเมื่อต้องอยู่ร่วมกับบุคคลอื่น ย่อมไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน เคล็ดลับก็คือเมื่ออยู่ที่ใดกับบุคคลใดก็ตามต้องทำตัวให้เหมือนผีที่เก็บเอาแต่รสหวานจากเกสรดอกไม้โดยไม่ทำให้ดอกไม้ช้ำชอกด้วยประการใด ๆ

6. บัณฑิตกับการสื่อสารให้ผู้อื่นเข้าใจ

บัณฑิตเมื่อต้องทำการสื่อสารกับใครก็แล้วแต่ต้องสื่อสารให้เขาเข้าใจได้เป็นอย่างดีและชัดเจน โดยเมื่อจักต้องพูดก็ต้องพูดอย่างองอาจ ชัดถ้อย ชัดคำ และตรงประเด็น ไม่พูดเล่นลั่นกำกวมให้ผู้ฟังสับสนจนนำไปสู่ความไม่เข้าใจในเรื่องที่กำลังสื่อสารกันอยู่นั้น สิ่งที่ต้องตระหนักอีกอย่างหนึ่งก็คือ เมื่อมีต้นทุนทางจิตสูง การเกิดใหม่ในภพชาติต่อไปจะสบายขึ้น และอาจไปเกิดในประเทศที่เจริญแล้ว แต่ไม่มีพุทธศาสนา ไม่มีหลักของการเจริญสติ ดังนั้น ต้นทุนทางจิตก็จะลดลงอีกครั้งหนึ่ง เช่น ไอน์สไตน์, บีโรเฟน, นิวตัน และโมสาร์ท บุคคลเหล่านี้ล้วนมีต้นทุนทางสติสูงติดตัวมาโดยกำเนิดจากชาติภพก่อน แต่เมื่อเกิดใหม่ก็ใช้บุญเก่าไปเรื่อย ๆ จนค่อย ๆ ร่อยหรอลง เพราะไม่ได้พบพุทธศาสนาอีกครั้ง³

7. ความเป็นสังคมชุมชนวิชาการ

ความเป็นสังคมชุมชนวิชาการ เป็นเรื่องที่ดีควรมีการสนับสนุนให้เกิดขึ้นเพราะความเป็นสังคมชุมชนวิชาการมีแต่ประโยชน์ ลักษณะสังคมที่เป็นชุมชนวิชาการ คือ ทุกคนยอมแสวงหาความจริงและความรอบรู้ยู่ตลอดเวลา แม้ว่าอาจจะประสบพบเจออุปสรรคบ้างก็ตาม แต่ความย่อท้อยอมไม่อาจทำให้การเกิดขึ้นของสังคมชุมชนวิชาการถูกขัดขวางได้

8. บัณฑิตกับการสมาคมในสังคมชุมชนวิชาการ

บัณฑิตที่ดีควรหาทางพาตัวเองไปสมาคมกับสังคมชุมชนวิชาการอย่างสม่ำเสมอ ทั้งนี้เพื่อจักได้ก้าวหน้าทันเหตุการณ์อย่างคนในวงการจะพึงเป็นและก็ควรจะมีดีไปชั่วบ้างจักได้ไม่เสียหายในฐานะผู้เข้าสมาคมสังคมชุมชนวิชาการ เราต้องเชื่อมั่นในความเป็นคนไทยได้ร่วมพระพุทธศาสนา รู้จักเมตตาให้อภัย สังคมจึงมีสันติสุขที่กล่าวมาคงเป็นเหตุผลสำคัญทำให้ผู้มีความรู้ความสามารถหรือนักวิชาการได้มาร่วมกันแก้ปัญหาหรือหาทางออกเสนอแก่สังคม โดยเฉพาะทางด้านศาสนาที่จะทำให้เกิดสติในการรู้ รุ้ตน รุ้หน้าที่ และเกิดสติตลอด จนเป็นปัญญาในการแก้ไขปัญหาค ด้วยความดีความถูกต้อง รวมถึงนิสัย ครูอาจารย์หรือนักวิชาการที่ต้องช่วยกันมองอนาคตของชาติและเสนอทางออกผ่านสื่อที่จะเสนอได้โดยเฉพาะบทความทางวิชาการที่มีคุณค่าแก่สังคมไทย⁴

³ สม สุจิรา, “ไอน์สไตน์พบ พระพุทธเจ้าเห็น II”, พิมพ์ครั้งที่ 21, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ธรรมะ, 2545), หน้า 148.

⁴ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), “รวมบทความวิทยานิพนธ์ ระดับพุทธศาสตรมหาบัณฑิต และพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต”, (กรุงเทพมหานคร: หอไตรการพิมพ์, 2553), คำนิยม.

9. การสั่งสอนและอบรมบัณฑิตที่ดีควรทำอย่างไร

การสั่งสอนและอบรมใครๆ ก็ตามเพื่อให้ประสบความสำเร็จบัณฑิตที่ดีมักจะถือหลักการง่ายๆ ที่ว่า “สอนใครเขาอย่างไร ก็ควรทำให้เขาได้เห็นการกระทำของตนอย่างนั้น” เช่น การสอนให้คนอื่นเขาตื่นแต่เช้า ผู้สอนเองก็ควรต้องตื่นแต่เช้าด้วย ไม่ใช่ดีแต่สอนให้ใครเขาตื่นเช้าแล้วตนเองตื่นสาย เมื่อกล่าวโดยสรุป ก็คือ “สอนเขาอย่างไร ก็ต้องทำตนอย่างนั้น”

10. หลักการของบัณฑิตด้านการคิด การพูด การอ่าน การเขียน พร้อมทั้งวิธีปฏิบัติให้ได้การยอมรับความเป็นบัณฑิตในสังคมชุมชนวิชาการ

บัณฑิตย่อมมีหลักการในการดำเนินชีวิตในด้านต่างๆ ดังนี้

- ด้านการคิด
- ด้านการพูด
- ด้านการอ่าน
- ด้านการเขียน

โดยบัณฑิตย่อมปฏิบัติการณ์ในด้านต่าง ๆ เหล่านี้โดยประกอบด้วยเมตตาธรรมต่อตนเองและคนอื่นบนหลักการที่ว่า “ธรรมตาของตัวเรามีรักสุขเกลียดทุกข์ ฉันทิ คนอื่นสัตว์อื่นก็ย่อมรักสุขเกลียดทุกข์ ฉันทิ” เมื่อดำเนินการอยู่บนหลักการดังที่กล่าวมานี้แล้วบัณฑิตก็ย่อมที่จะทำ พูด อ่าน และเขียนเรื่องที่มีแต่ทำให้ตนและคนอื่นมีความสุข ส่วนด้านการปฏิบัติตนให้ได้รับการยอมรับความเป็นบัณฑิตในสังคมชุมชนวิชาการนั้น บัณฑิตที่ดีควรปฏิบัติตน ดังนี้

- แสดงออกอย่างสร้างสรรค์
- ปล่อยวางอย่างสันติ
- ไม่ตำหนิการเบียดเบียนหรือทำลาย
- แม้ตัวต้องตายก็ไม่คลายจากการทำความดีตามหน้าที่ของตน

11. บัณฑิตกับการแสวงหาความรู้ในปัจจุบัน

ในปัจจุบันขอเพียงพากเพียรขยัน มนุษย์ก็สามารถแสวงหาความรู้ได้อย่างมากมายมหาศาล ทั้งนี้เพราะมีช่องทางให้แสวงหาความรู้ได้มากมายหลายช่องทางด้วยกัน ในการใช้ช่องทางนั้น ๆ เช่น ช่องทางอินเทอร์เน็ต เป็นต้น ขอเพียงไม่ไปติดอยู่กับเครื่องล่อที่เขาทำล่อไว้เพื่อที่จักพินิจนาการผู้หลงติดในเครื่องล่อต่าง ๆ ไว้ เช่น การชก เป็นต้น

12. การสร้างแรงบันดาลใจให้กับบัณฑิตในการศึกษา

การที่เอาตมาไปเรียนหนังสือ (ปริญญา) เพิ่มเติมมีพระภิกษุสามเณรรุ่นหลังๆ เขาพากันถามเอาตมาว่า “พระอาจารย์มีอะไรเป็นแรงบันดาลใจในการเรียน” ก็ให้คำตอบไป ดังนี้

- ให้คิดเสมอว่า “มีอะไรก็ไม่ปาน มีการศึกษา เพราะ การศึกษา คือ งานสร้างชีวิต”
- ให้ท่องคาถาห้าคำที่ว่า “ขยัน ขยัน ขยัน ขยัน และขยัน”

หากทำได้อย่างนี้ ในอนาคต ด้วยอำนาจของการศึกษาจะช่วยทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าแก่ตนเองอย่างแน่นอน

13. ตัวอย่างบัณฑิตที่ดีในสังคมไทย

จริงๆ แล้วใครก็สามารถเป็นตัวอย่างของบัณฑิตที่ดีในสังคมไทยได้ หากคนนั้นมีการศึกษาแล้วหรือมีความรู้แล้วก็นำความรู้เหล่านั้น มาสรรสร้างความคิดแล้วแบ่งปันความสุขและความดีงามนั้นให้แก่สังคมบ้าง โดยไม่ใช้ความรู้ความสามารถ เพียงเพื่อตน ครอบครัว และวงศาคณาญาติของตนเองเท่านั้น

สำหรับบัณฑิตผู้ควรเป็นตัวอย่างที่ดีและยิ่งใหญ่ตลอดกาลในใจของทุกคน คือ ในหลวง หรือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ของชาวไทย พระองค์ผู้ทรงมีแต่ให้และให้ตลอดกาลเสมอมา สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ทรงมีพระดำรัสเกี่ยวกับในหลวงที่ฟังแล้วประทับใจมากไว้ว่า “ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นดั่งสายน้ำ ฉันจะเป็นดั่งดั่งป่า ป่าที่มีแต่ความจงรักภักดีต่อน้ำตลอดเวลา” หากนักศึกษาทั้งหลายนำพระราชดำรัสนี้ของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถมาดัดแปลงใหม่ให้เข้ากับพวกเรา ก็จะได้เป็นว่า “หากเปรียบเทียบการศึกษา คือ สายน้ำ ฉัน ก็คือ ป่า ป่าที่จะใกล้ชิดและจงรักภักดีต่อน้ำตลอดเวลา” หมายความว่า “ในฐานะเป็นนักศึกษา พวกเราก็คงอยู่กับการศึกษาหรือการเรียนอย่างใกล้ชิดตลอดเวลา”

หลักธรรมที่บัณฑิตควรยึดเหนี่ยวจิตใจเพื่อถึงพร้อมด้วยความสำเร็จสมประสงค์ คือ "อิทธิบาท 4" ได้แก่

1. ฉันทะ คือ ความพอใจและใส่ใจที่จะกระทำสิ่งนั้น ๆ ให้ดียิ่งขึ้น
2. วิริยะ คือ ความขยันหมั่นเพียรที่จะปฏิบัติหน้าที่การงานด้วยความพากเพียรพยายาม ไม่ทอดทิ้ง
3. จิตตะ คือ ความมีจิตตั้งมั่นในสิ่งที่กระทำอย่างแน่วแน่
4. วิมังสา คือ ความไตร่ตรองโดยใช้ปัญญาใคร่ครวญหาเหตุผล ตรวจสอบวัดผล และคิดค้นวิธีปรับปรุงแก้ไข

ให้ดียิ่งขึ้น

สรุป

บัณฑิตเป็นผู้มีความรู้ความสามารถ การแสดงตนต่อสาธารณะบ่งบอกถึงความเป็นบัณฑิตที่ดีหรือไม่ดี โดยบัณฑิตที่ดีนั้นจะมีลักษณะน่ารัก น่ายกย่อง รู้จักเจรจา อดกลั้นต่อคำล่วงเกิน และพึงพาตนเองได้ โดยพฤติกรรมที่แสดงออกให้เห็นคุณลักษณะบัณฑิตที่ดีนั้นต้องมาจากคุณธรรมประจำใจ เช่น กตัญญูและสัจจะ เป็นต้น ซึ่งสังคมรับรู้และเห็นความสามารถของบัณฑิตที่ก่อให้เกิดเป็นส่วนดีต่อสังคมที่ทำประโยชน์แก่ครอบครัวและสังคมผ่านการคิดและการปฏิบัติเชิงบวก งดเว้นการคิดและการปฏิบัติเชิงลบ ก่อให้เกิดการอยู่ร่วมกับบุคคลอื่น ๆ ในสังคมอย่างมีความสุข อีกทั้งบัณฑิตยังเป็นตัวกลางในการสื่อสารให้บุคคลในสังคมเกิดการสมาคมโดยตัวบัณฑิตเองนั้นดำรงตนในฐานะผู้นำสังคมแห่งการเรียนรู้อย่างเป็นระบบ สั่งสอนบุคคลอื่นให้เรียนรู้ได้ บุคคลในสังคมยอมรับหลักการของบัณฑิตด้านการคิด การพูด การอ่าน การเขียน มาใช้ในการดำเนินชีวิตและแสดงออกอย่างสร้างสรรค์ รวมถึงการปล่อยวางอย่างสันติ

เอกสารอ้างอิง

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). “รวมบทความวิทยานิพนธ์ ระดับพุทธศาสตรมหาบัณฑิต และพุทธ

ศาสตรดุษฎีบัณฑิต”. กรุงเทพมหานคร: หอไตรการพิมพ์, 2553.

_____. “หลักการและวิธีการเทศน์”. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: หจก. สามลดา, 2555.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. มูลนิธิ. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.

สม สุจิรา. “อินส์ไซด์พบ พระพุทธเจ้าเห็น II”. พิมพ์ครั้งที่ 21. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ธรรมะ, 2554.

สุภาภรณ์ โกสิย์. บัณฑิตที่พึงประสงค์. มหาวิทยาลัยหาดใหญ่, 2550.